O‘ZBEK TILIDA PREDMETLARARO METAFORA ASOSIDA SO‘Z YASALISHINING LINGVOKOGNITIV VA SEMANTIK XUSUSIYATLARI

MUHAMMADIYEVA MOHINUR ZAVQIYOR QIZI
OSIYO XALQARO UNIVERSITETI 1-BOSQICH MAGISTRANTI

Annotatsiya:Mazkur maqolada o‘zbek tilida predmetlararo metafora asosida so‘z yasalishining lingvokognitiv va semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Metafora tilning nominativ imkoniyatlarini kengaytiruvchi, yangi ma’nolarni hosil qiluvchi hamda inson tafakkuri va til o‘rtasidagi munosabatni aks ettiruvchi muhim vositalardan biri sifatida baholanadi. Tadqiqotda predmetlararo metaforaning yuzaga kelish omillari, uning semantik derivatsiyadagi o‘rni, nominativ funksiyasi hamda zamonaviy o‘zbek tilidagi qo‘llanish xususiyatlari misollar asosida yoritiladi. Shuningdek, metaforaning kognitiv mohiyati, konseptual metafora nazariyasi bilan bog‘liqligi ham tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari predmetlararo metaforaning nafaqat badiiy uslub, balki ilmiy va texnik terminologiya rivojida ham muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: predmetlararo metafora, semantik derivatsiya, so‘z yasalishi, lingvokognitiv tahlil, konseptual metafora, nominatsiya, leksik ma’no, o‘zbek tili. Til – inson tafakkuri va madaniyatining eng muhim ifoda vositasi bo‘lib, unda jamiyat taraqqiyoti, ilm-fan rivoji va insonning borliqni anglash jarayoni o‘z aksini topadi. Jamiyat hayotida yuz berayotgan ijtimoiy, iqtisodiy va texnologik o‘zgarishlar yangi predmet va tushunchalarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Bunday yangiliklarni nomlash zarurati esa tilning ichki imkoniyatlarini ishga soladi. Natijada yangi so‘zlar va yangi ma'nolar yuzaga keladi. So‘z yasalishi ana shu jarayonning asosiy mexanizmlaridan biri bo‘lib, u morfologik, sintaktik va semantik usullar orqali amalga oshadi.

Semantik usullar orasida metafora asosida so‘z yasalishi alohida o‘rin egallaydi. Chunki metafora mavjud til birliklari yordamida yangi tushunchalarni ifodalash imkonini beradi. Ayniqsa, predmetlararo metafora bir predmet nomining boshqa predmetga tashqi shakli, vazifasi, hajmi, rangi yoki joylashuvidagi o‘xshashlik asosida ko‘chirilishi natijasida yangi leksik ma'nolarni hosil qiladi. Bunday semantik ko‘chishlar tilning lug‘at boyligini kengaytiradi, nominativ imkoniyatlarini oshiradi hamda nutqning aniqligi va ixchamligini ta’minlaydi.

An’anaviy tilshunoslikda metafora ko‘proq badiiy tasvir vositasi sifatida talqin qilingan bo‘lsa, zamonaviy lingvistika, ayniqsa kognitiv tilshunoslik, metaforani inson tafakkurining konseptual mexanizmi sifatida baholaydi. Jorj Lakoff va Mark Jonson tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasiga ko‘ra, inson yangi tushunchalarni mavjud tajribasi va bilimlari asosida anglaydi hamda nomlaydi. Shu bois metafora faqat nutq bezagi emas, balki bilish va tafakkurning universal vositasi hisoblanadi. Bu nazariya o‘zbek tilidagi predmetlararo metaforalarni ham yangi ilmiy nuqtayi nazardan o‘rganish imkonini beradi.

O‘zbek tilida stol oyog‘i, daraxt shoxi, tog‘ etagi, qozon qulog‘i, ignaning ko‘zi, shisha bo‘yni, kitob beti, eshik qanoti kabi yuzlab birliklar predmetlararo metafora asosida shakllangan. Ularning aksariyati faol iste’molda bo‘lib, bugungi kunda metaforik tabiati sezilmaydigan darajada leksiklashgan. Bu esa metaforaning til taraqqiyotidagi mahsuldorligini ko‘rsatadi.

Zamonaviy ilm-fan va axborot texnologiyalari rivoji ham metaforik nominatsiyaning yangi ko‘rinishlarini yuzaga keltirmoqda. Kompyuter sichqonchasi, xotira, oyna, bulutli texnologiya, virus, portal, tarmoq kabi terminlarning shakllanishida ham metaforik ko‘chish muhim rol o‘ynaydi. Demak, predmetlararo metafora nafaqat umumxalq tilida, balki ilmiy terminologiyada ham faol ishtirok etmoqda.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, o‘zbek tilida predmetlararo metafora asosida so‘z yasalishining lingvokognitiv va semantik xususiyatlari hali ham kompleks tarzda

yetarlicha tadqiq etilmagan. Metaforaning nominativ imkoniyatlari, semantik derivatsiyadagi o‘rni va konseptual asoslarini chuqur tahlil qilish til taraqqiyoti qonuniyatlarini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotning maqsadi – o‘zbek tilida predmetlararo metafora asosida so‘z yasalishining lingvokognitiv va semantik xususiyatlarini aniqlash, metaforik nominatsiyaning yuzaga kelish mexanizmlarini tahlil qilish hamda uning zamonaviy o‘zbek tili lug‘at tarkibini boyitishdagi o‘rnini yoritishdir.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:predmetlararo metaforaning nazariy asoslarini yoritish;
metafora va semantik derivatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilish;
predmetlararo metaforaning lingvokognitiv mohiyatini ochib berish;
o‘zbek tilidagi metaforik birliklarni semantik jihatdan tasniflash;
metaforaning ilmiy va texnik terminologiyadagi o‘rnini baholash;
predmetlararo metafora asosida hosil bo‘lgan birliklarning nominativ imkoniyatlarini aniqlash.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, predmetlararo metafora o‘zbek tilidagi semantik derivatsiyaning mahsuldor vositasi sifatida lingvokognitiv yondashuv asosida tahlil qilinadi, metaforik birliklarning konseptual asoslari ochib beriladi hamda ularning zamonaviy til tizimidagi funksional imkoniyatlari ilmiy jihatdan izohlanadi. Tilshunoslikda bu jarayon leksikalizatsiya deb yuritiladi. Masalan, bugungi kunda stol oyog‘i yoki kitob beti birikmalarini ishlatganimizda ularning metaforik asosda shakllanganini ko‘pchilik sezmaydi. Chunki ular tilning faol lug‘at tarkibiga to‘liq singib ketgan.

Predmetlararo metaforaning yuzaga kelishida bir necha semantik omillar muhim rol o‘ynaydi.

Birinchisi — shakliy o‘xshashlik. Predmetlarning tashqi ko‘rinishi bir-biriga o‘xshash

bo‘lsa, birining nomi ikkinchisiga ko‘chiriladi. Masalan, qo‘ziqorin qalpog‘i, piyoz boshi, shisha bo‘yni, qalam uchi kabi birliklar aynan tashqi shaklning o‘xshashligi natijasida yuzaga kelgan.
Ikkinchi omil — vazifaviy o‘xshashlik. Bu holatda predmetlar turlicha ko‘rinishga ega bo‘lsa-da, ularning bajaradigan vazifasi umumiy bo‘ladi. Masalan, kompyuter sichqonchasi qo‘l yordamida boshqarilishi sababli "sichqoncha" deb nomlangan. Eshik qanoti ham ochilib-yopilish vazifasi orqali qush qanotiga qiyoslangan.

Uchinchi omil — makoniy o‘xshashlik. Predmetning fazodagi joylashuvi asosida metaforik nom hosil qilinadi. Daryoning boshi, tog‘ etagi, ko‘prik og‘zi, yo‘l boshi kabi birikmalar bunga misoldir.

To‘rtinchi omil — funksional o‘xshashlik. Predmetlar bir xil vazifani bajarishi sababli ularning nomlari o‘zaro almashadi. Masalan, axborot texnologiyalaridagi xotira, tarmoq, oyna, portal, virus kabi terminlar aynan funksional metafora mahsulidir.

Semantik nuqtayi nazardan predmetlararo metafora yangi so‘z yaratmaydi, balki mavjud leksemaga yangi ma'no yuklaydi. Shu sababli u semantik derivatsiyaning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Morfologik so‘z yasalishdan farqli ravishda bunda yangi affiks qo‘shilmaydi, leksemaning fonetik shakli o‘zgarmaydi, faqat uning ma'no doirasi kengayadi. Natijada bitta leksema bir nechta ma'noni ifodalovchi ko‘p ma'noli birlikka aylanadi.
Shuningdek, predmetlararo metafora tilning nominativ imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Har bir yangi texnik qurilma, ilmiy kashfiyot yoki kundalik turmush buyumi uchun mutlaqo yangi so‘z yasash o‘rniga mavjud lug‘aviy birliklardan foydalanish til iqtisodiyligini ta'minlaydi. Aynan shu xususiyat predmetlararo metaforani zamonaviy til taraqqiyotining eng faol semantik

mexanizmlaridan biriga aylantiradi.

Demak, predmetlararo metafora o‘zbek tilida so‘z yasalishining semantik usullaridan biri bo‘lib, u yangi nominativ birliklarni hosil qilish, lug‘at tarkibini boyitish, inson tafakkurining konseptual modelini ifodalash hamda ilmiy-texnik terminologiyani rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur hodisani lingvokognitiv nuqtayi nazardan tadqiq etish tilning ichki rivojlanish qonuniyatlarini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Bu birliklarda tashqi ko‘rinish emas, balki bajariladigan vazifaning umumiyligi metaforik ko‘chishga sabab bo‘lgan.

Makoniy o‘xshashlik asosidagi metaforalar

Predmetning joylashuvi yoki fazodagi o‘rni asosida hosil bo‘ladi.

Misollar:

daryoning boshi;

tog‘ etagi;

yo‘l boshi;

ko‘prik og‘zi;

vodiy bag‘ri.

Bu metaforalarda inson tanasiga oid nomlar geografik obyektlarni ifodalash uchun qo‘llanadi.

Rang va tashqi belgi asosidagi metaforalar

Ba'zi metaforalar predmetlarning rangi yoki tashqi belgilariga asoslanadi.

Masalan:oltin kuz;

kumush soch;

oq oltin;

qora oltin.

Bunday birliklar dastlab badiiy nutqda shakllangan bo‘lsa-da, ayrimlari keyinchalik

umumxalq tiliga kirib kelgan.

Predmetlararo metafora tilning barcha uslublarida uchraydi. So‘zlashuv uslubida u tabiiy ravishda qo‘llansa, ilmiy uslubda termin yaratishning muhim vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, kompyuter texnologiyalarida xotira, oyna, virus, savat, tarmoq, portal, bulut kabi terminlar metaforik nomlash asosida yuzaga kelgan. Bu terminlarning shakllanishi insonning yangi texnologiyalarni mavjud tajribasi asosida anglashga intilishini ko‘rsatadi. Masalan, "bulut" so‘zi dastlab atmosfera hodisasini bildirgan bo‘lsa, bugungi kunda ma'lumotlarni internet orqali saqlash tizimini ham anglatadi. "Virus" esa biologik tushuncha bo‘lishiga qaramay, kompyuter dasturlariga zarar yetkazuvchi kodlarni ifodalash uchun qo‘llanmoqda. Lingvokognitiv jihatdan bunday birliklar inson tafakkurining analogik xususiyatini namoyon etadi. Inson yangi obyektni bevosita emas, balki avvaldan ma'lum bo‘lgan predmet orqali tushunadi. Shu sababli metafora konseptual xaritalash (mapping) jarayonining mahsuli hisoblanadi. Manba konsept (source domain) va maqsad konsept (target domain) o‘rtasidagi bog‘lanish yangi ma'noning shakllanishiga xizmat qiladi. Masalan:

Inson	tanasi	→	Predmet	qismlari
bosh	→		daryoning	boshi;
oyoq	→		stol	oyog‘i;
bo‘yin	→		shisha	bo‘yni;
quloq	→		qozon	qulog‘i;
ko‘z	→		ignaning	ko‘zi;
yuz	→		binoning	yuzi.

Bu misollar inson tanasi konsepti o‘zbek tilida eng faol manba konseptlardan biri ekanligini ko‘rsatadi.

Predmetlararo metaforaning mahsuldorligi ayniqsa zamonaviy fan va texnika terminologiyasida yaqqol namoyon bo‘ladi. Axborot texnologiyalari, biologiya,

tibbiyot, geografiya va muhandislik sohalarida yangi terminlarning katta qismi metaforik nomlash asosida yuzaga kelgan. Bu esa metaforaning faqat badiiy tasvir vositasi emas, balki ilmiy tafakkur va terminologik tizimni shakllantirishning muhim omili ekanligini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, predmetlararo metafora asosida so‘z yasalishi tilning semantik taraqqiyotini ta'minlovchi eng faol mexanizmlardan biridir. U yangi tushunchalarni ixcham, aniq va tushunarli tarzda nomlash imkonini yaratadi. Shu bilan birga, metafora inson tafakkuri va til o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni yaqqol namoyon etib, o‘zbek tilining nominativ salohiyatini boyitadi.

Predmetlararo metafora o‘zbek tilida semantik derivatsiyaning eng faol va mahsuldor vositalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, metaforik ko‘chish natijasida mavjud leksemalar yangi nominativ vazifani bajarib, tilning lug‘at tarkibini boyitadi. Bunda yangi fonetik shakl hosil qilinmaydi, balki mavjud so‘zning semantik hajmi kengayadi va u yangi predmet yoki tushunchani ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, predmetlararo metafora, avvalo, predmetlarning shakliy, vazifaviy, makoniy, funksional va tuzilishidagi o‘xshashliklar asosida yuzaga keladi. Ayniqsa, inson tanasi a'zolarini bildiruvchi bosh, oyoq, qo‘l, bo‘yin, quloq, ko‘z, etak, yuz kabi leksemalar metaforik nomlashning eng faol manbai hisoblanadi. Bu holat insonning borliqni, avvalo, o‘z tanasi orqali idrok etishi bilan izohlanadi.

Lingvokognitiv tahlil predmetlararo metaforaning inson tafakkuri bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatdi. Yangi predmet va hodisalarni nomlash jarayonida inson avvaldan shakllangan konseptual bilimlarga tayanadi. Natijada manba konsept va maqsad konsept o‘rtasidagi semantik bog‘lanish asosida yangi nominativ birliklar yuzaga keladi. Bu esa metaforaning nafaqat til hodisasi, balki tafakkur va bilish jarayonining ham muhim mexanizmi ekanligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, tadqiqot davomida zamonaviy fan va texnologiyalar rivojlanishi bilan predmetlararo metaforaning yangi ko‘rinishlari shakllanayotgani aniqlandi. Axborot texnologiyalari, sun'iy intellekt, tibbiyot va texnika sohalarida qo‘llanilayotgan ko‘plab terminlar metaforik nomlash asosida vujudga kelgan. Bu esa metaforaning terminologiya tizimini rivojlantirishdagi ahamiyatini ko‘rsatadi. Predmetlararo metafora asosida hosil bo‘lgan birliklar o‘zbek tilining ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi, yangi tushunchalarni ixcham va tushunarli nomlashga xizmat qiladi hamda tilning nominativ salohiyatini oshiradi. Shu sababli predmetlararo metaforani lingvokognitiv, semantik va pragmatik jihatdan chuqur tadqiq etish zamonaviy o‘zbek tilshunosligining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Kelgusidagi tadqiqotlarda predmetlararo metaforalarning badiiy matnlardagi funksiyasi, publitsistik uslubdagi qo‘llanilishi, turkiy tillar bilan qiyosiy tahlili hamda sun'iy intellekt va raqamli kommunikatsiya tilidagi metaforik birliklarning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish muhim ilmiy natijalarni berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

Раҳматуллаев Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006.
Ҳожиев A. O‘zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Fan, 2007.
Ne'matov H., Rasulov R. O‘zbek tili leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Toshkent: Akademnashr, 2006.
Nurmonov A. Tanlangan asarlar. Tilshunoslik masalalari. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
Mahmudov N. Til va nutq. – Toshkent: Ma'naviyat, 2013.
Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Tafakkur Bo‘stoni, 2018.
Yo‘ldoshev B. O‘zbek tili leksikologiyasi va frazeologiyasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007.

Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things. Chicago: University of Chicago Press, 1987.

Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2010.

Black M. Models and Metaphors. Ithaca: Cornell University Press, 1962.

Ricoeur P. The Rule of Metaphor. London: Routledge, 1977.

O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jild. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.

O‘zbek tilining imlo lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.